

Oplatek, Stanislav

Typologická klasifikace rusko-české archeologické terminologie jako odraz jazykové typologie současné ruštiny?

Linguistica Brunensia. 2010, vol. 58, iss. 1-2, pp. [193]-205

ISBN 978-80-210-5250-5

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115076>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STANISLAV OPLATEK

TYOLOGICKÁ KLASIFIKACE RUSKO-ČESKÉ ARCHEOLOGICKÉ TERMINOLOGIE JAKO ODRAZ JAZYKOVÉ TYPOLOGIE SOUČASNÉ RUŠTINY?

1. Úvod

V posledním dvacetiletí se v české i ruské jazykovědě velice bouřlivě diskutovalo o současném stavu spisovného českého i ruského jazyka, konkrétně o tzv. analytických pojmenováních, ve zvýšené míře do jazyka ať už pronikajících, nebo utvářených domácími postupy. Živnou půdou pro tyto diskuse v českém prostředí v podstatě připravila již bouřlivá polemika o otázce poměru spisovného a hovorového jazyka a jeho normy sahající až do třicátých let 20. stol. V souvislosti s touto problematikou byly v českém prostředí profesorem Isačenkem poprvé řešeny problémy univerbizace, později také otázka multiverbizace (HELCL 1963, MAN 1972).

V souvislosti s navazující diskusí o afixoidálních pojmenováních a vlastním výzkumem rusko-české archeologické terminologie (dále AT) jsem se rozhodl publikovat předkládanou stať, jejíž některé dílčí výsledky již byly zveřejněny jako OPLATEK 2009 & OIPLATEK 2009a, b). Výrazným motivačním zdrojem pro mé úvahy se stala publikace J. Popely pojednávající o Skaličkově jazykové typologii (POPELA 2006) a příspěvek J. Gazdy (ГАЗДА 2009), na jejichž základě lze formulovat klíčové otázky pro vyřešení problematiky afixoidálních pojmenování, a to: a) relevantnost výsledků dosavadních výzkumů z hlediska jejich materiálového zaměření (práce vesměs čerpají z publicistických textů, pro objektivní zachycení jazykového stavu tedy chybí další stylistické vrstvy, srov. DANĚŠ 1962, 320), b) historický kontext zkoumaných jevů (v tomto ohledu lze pozorovat dílčí výsledky (srov. BRANDNER 2005, MARTINCOVÁ – SAVICKÝ 1987), c) zjištění skutečného vlivu cizích jazyků na současnou slovo tvorbu a na závěr také vlastní autorská otázka, d) zda byly dosavadní závěry o syntetizmu, analytizmu a aglutinaci v češtině a ruštině terminologicky korektní a pokud ne, jaký to může mít dosah.

2. Cíle

V našem příspěvku se tedy na základě výše načrtnutého pozadí pokusíme odpovědět na následující otázky:

- 1) Jakého typu jsou česká a ruská analytická, hybridní a afixoidální pojmenování z hlediska Skaličkovy jazykové typologie?
- 2) Čím jsou způsobeny odlišnosti v užívání jednotlivých typů pojmenování v českém a ruském jazyce?
- 3) Jaké strukturní opodstatnění mají tato pojmenování v ruském a českém jazyce?

3. Metoda

Vzhledem k tomu, že jsem se některým problémům spojeným s danou problematikou věnoval již v některých předcházejících článcích a příspěvcích, bude na některé body vybrané problematiky odkazováno k již publikovaným výsledkům. To se týká např. teoretických premis použitých v metodice výzkumu (blíže viz OPLATEK 2009, OPLATEK 2006 & 2008b, 51 – 54).

Námi analyzovaný lexikon byl pojat jako reprezentativní vzorek určitého výseku jazyka. Z tohoto důvodu je vzorek některých druhů pojmenování poměrně malý, což mohlo v určitých případech zhoršit predikci a interpretaci sledovaných jevů. Terminologický materiál byl sebrán především z dostupné archeologické tištěné i elektronicky publikované literatury, méně z archeologii věnovaných internetových stránek a od informátorů (srov. OPLATEK 2006, str. 66 – 70). Technickou obsluhu pro zkoumání poskytla námi rozpracovaná terminologicko-lingvistická databáze (srov. OPLATEK 2006, OPLATEK 2008a), která je volně k dispozici i s manuálem v archivu závěrečných prací FF MU (www.is.muni.cz). Zkoumaný materiál jsme omezili na substantivní pojmenování artefaktů a na názvy procesů.

Pro naplnění vymezených cílů jsme se rozhodli analyzovat ruskou AT ve třech oblastech: I) přejímání termínů (pro zjištění produktivity přejímání v současné rusko-české AT), II) afixoidální, sdružená a složená pojmenování (struktura a zastoupení v ruské a české terminologii) a III) charakteristika víceslovných (analytických) pojmenování (poslední bod již byl publikován, viz OPLATEK 2009).

4. Data

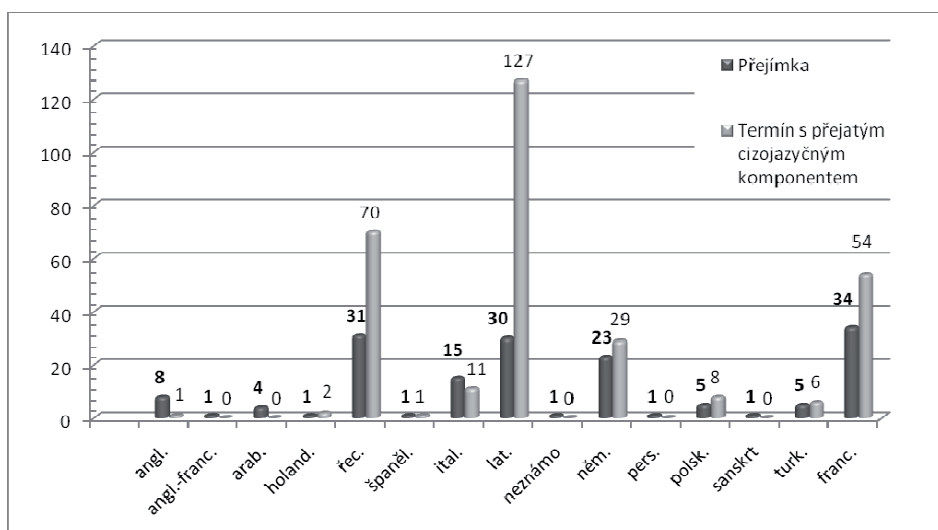
Celkem bylo sebráno 1955 ruských a 1802 českých termínů, kterým odpovídá 1944 pojmů. Synonymie (370 českých oproti 305 ruským termínům) i polysémie byla tedy častěji zastoupena v české terminologii. Z 1955 sebraných ruských termínů tvoří 26% (tj. 505 termínů) pojmenování značková, z toho více než 31% (161 termínů) představují cizojazyčné výpůjčky. V české AT tvoří z celkového

objemu materiálu téměř 18% (tj. 323 termínů) pojmenování značková, z toho cizojazyčné výpůjčky 45% (145 termínů).

V oblasti prefixoidálních pojmenování (typu *псевдомикроплезец* – *nepravé mikrorydlo*, *микронпроколка* – *jemný vrtáček*) je procentuální zastoupení v obou jazykových vzorcích identické – necelá 4 % ze sebraného lexikonu, naopak v používání sufixoidů vede jednoznačně ruská terminologie – 5% (nutno však dodat, že naprostou většinu tvořily v ruském názvosloví sufixoidy *-видный* a *-образный*), v české terminologii se sufixoidy prakticky nevyskytují (podrobnější analýza viz ОПЛАТЕК 2009a). Co se týká složenin a apozičních (sdružených) pojmenování typu *кося-горбушка*, *пластинка-пилочка*, *вртák-škrabadlo* jejich zastoupení v terminologii také není vysoké (do 2%) a převládají zejm. v terminologii ruské (podrobněji viz ОПЛАТЕК 2009b). Celých 52% sebraného ruského materiálu tvoří syntakticky utvořená popisná pojmenování (sousloví typu *двойное скребло* – *dvojité drasadlo*, *двойное прямое возгнутое скребло* – *dvojité drasadlo konkávní přímé*, *атипичное остриё шательперрон* – *nevýrazný hrot typu Chatelperron*), v případě českého jazyka je procentuální zastoupení vyšší – 56%.

5. Analýza

I) C i z o j a z y č n é v ý p ů j č k y. Jak lze vyčíst z níže přiloženého grafu, v ruské AT jsou nejčastěji zastoupeny přejímky z latiny, řečtiny a francouzštiny, resp. také němčiny, což v podstatě odpovídá stavu v současné spisovné ruštině (srov. MRÁZEK – POPOVA 1984, 101 – 107). Poněkud odlišná situace je v oblasti slovtvorné produktivity přejatých termínů, kde nejproduktivnější oblast tvoří přejímky latinského a řeckého původu.

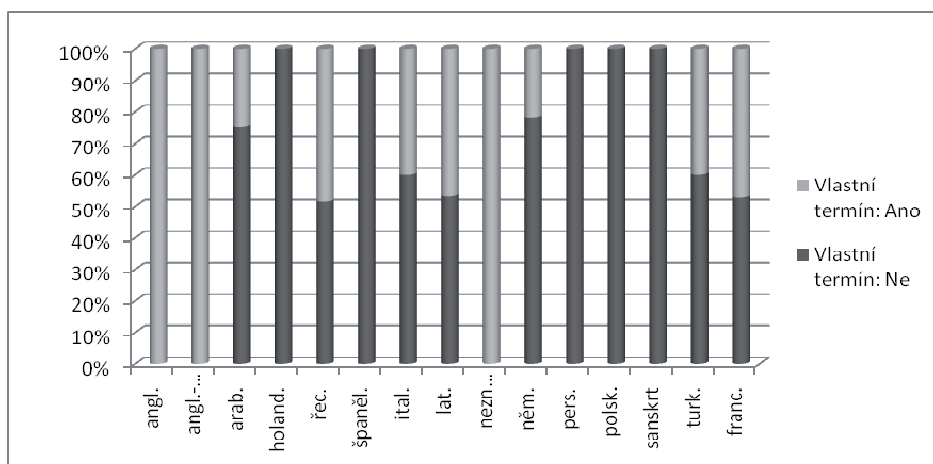
Uvedené zjištění vede k určitému rozporu – archeologie jako věda se formovala jak ve středoevropském tak východoevropském prostoru na dvou pilířích – na domácím historickém patriotizmu, vedoucímu k základním výzkumům lokálních kultur, a na přírodních vědách, inspirovaných darwinovskou teorií evoluce s návazností na řadu technických oborů. S prvním principem je spojena terminologie založená na obecném jazykovém fondu (vč. „zlidovělých“ cizojazyčných přejímek), druhý „proud“ je tvořen převážně „migračním“ slovním fondem (původem čistě terminologický lexikon). Určitou část specifických přejímek tvoří v archeologii označení pro zahraniční reálie (ať již historické, či existující) – tzv. exotismy. Historicky poměrně značný vliv ruské i české terminologii zůstavila především terminologie francouzská a anglická (zejm. pro období paleolitu), méně také terminologie německá (pro období doby bronzové a hallstattské). Ačkoliv by pro poslední dobu bylo možno počítat především s anglickým vlivem, je zajímavé, že největší objem a také produktivitu mají přejímky původu latinského, méně také řeckého, kdežto německé, francouzské a především anglické (u nichž by bylo možno předpokládat nejvyšší aktivitu) přejímky co do počtu dosti zaostávají. Uvedené zjištění se nyní pokusíme osvětlit.

Jak latinské, tak řecké přejímky jsou v ruské terminologii v zásadě zastoupeny dvěma typy pojmenování – historizmy, které odrážejí konkrétní předmět zkoumání archeologie (např. názvy antických artefaktů – řec. *кернос* – kernos, *ритон* – rhyton, *псалій* – psalie; lat. *ситула* – situla, *обол* – obolus, *пиксида* – pixida, *торквес* – torques; tyto přejímky lze tedy považovat za přímé terminologické přejímky z uvedených jazyků), a původně neterminologické výpůjčky ze spisovného jazyka (povětšinou internacionalizmy, srov. *копия* /čes. *kopie*, angl. *copy*, něm. *e Kopie*, franc. *copie*, ital. *copia*, polsk. *kopia*/, *линия* /čes. *linie*, angl. *line*, něm. *e Linie*, franc. *ligne*, ital. *linea*, polsk. *linia*/, *амулет* /čes. *amulet*, angl. *amulet*, něm. *s Amulett*, franc. *amulette*, ital. *amuleto*, polsk. *amulet*/, *жемма* /čes. *geta*, angl. *gemma*, něm. *e Gemme*, franc. *gemme*, ital. *gemma*, polsk. *gemma*/, podobně také např. termíny. *компонент*, *фрагмент*, *орнамент*, *инвентарь*, *пропорция*, *инструмент*, *амфора* aj. V případě řečtiny se v ruské terminologii setkáme i s charakteristickým byzantským vlivem (*парус* < řec. *φάρος* – plachta; *дротик* < řec. *δόρυ* /gen. *δόρατος* / – kopí). Pokud bychom se podívali na oblast termínů s přejatým řeckým či latinským komponentem, pro řečtinu se nejčastěji setkáme s termíny obsahující komponenty *керамика*, *пластика*, *техника* (např. *инуровая керамика* /šňůrová keramika/, *полированная керамика* /leštěná keramika/, *лепная техника* /náleповá technika/, *гравированный орнамент* /rytá výzdoba/, *медная пластика* /měděná plastika/) – jde tedy o v domácím prostředí „zaběhlé“, syntakticky volně rozšiřitelné a také za pomoci používaného archeol. lexikonu rozšiřované přejímky; v případě latinské terminologie je skupina frekventovaných „základových“ přejatých termínů užívaných k odvozování terminologických sousloví podstatně větší – mezi nejčastější v našem materiálu patřily komponenty *индустрия* /industrie/, *инструмент* /nástroj/, *нуклеус* /jádro (kamenný artefakt)/, *орнамент* /ornament/, *орнаментация*, *форма* /forma/, *линия* /linie/. Stejně jako v případě řeckých komponentů, i zde se povýtce jedná

o přejímky zprostředkované jinými jazyky, nejčastěji světovými (tj. francouzština, angličtina, němčina), avšak vzhledem k internacionalitě uvedených termínů je často obtížné rozhodnout, který jazyk je jazykem zprostředkovatelským (srov. výše uvedené příklady).

Také u výpůjček z ostatních jazyků vypadá situace v ruské terminologii podobně – tedy jedná se vesměs o cizojazyčné termíny jako pojmenování ve spisovném jazyce již existující, nebo o exotizmy a „exotické historizmy“, jen výjimečně i o jiné termíny (srov. také OИЛЯTEK 20086, 74 – 82).

Pokud bychom tedy měli určit hlavní faktor ovlivňující počet výpůjček z jednotlivých jazyků v ruské terminologii, lze jím označit historické vlivy působící na ruštinu obecně. Genetickým zastoupením přejímek tedy ruská AT v podstatě odpovídá struktuře výpůjček ve spisovné ruštině. Slovtvorná produktivita výpůjček přejatých z jednotlivých jazyků je přímo závislá buď na frekvencovanosti konkrétní výpůjčky v běžném jazyce, nebo na vztahu výpůjčky k základním archeol. pojmům; není tedy podmíněna výchozím jazykem, z něhož je slovo přejímáno (což je vzhledem k, dle našeho názoru, často přeceňované progresivnosti vlivu angličtiny v oblasti lexikonu důležité zjištění).

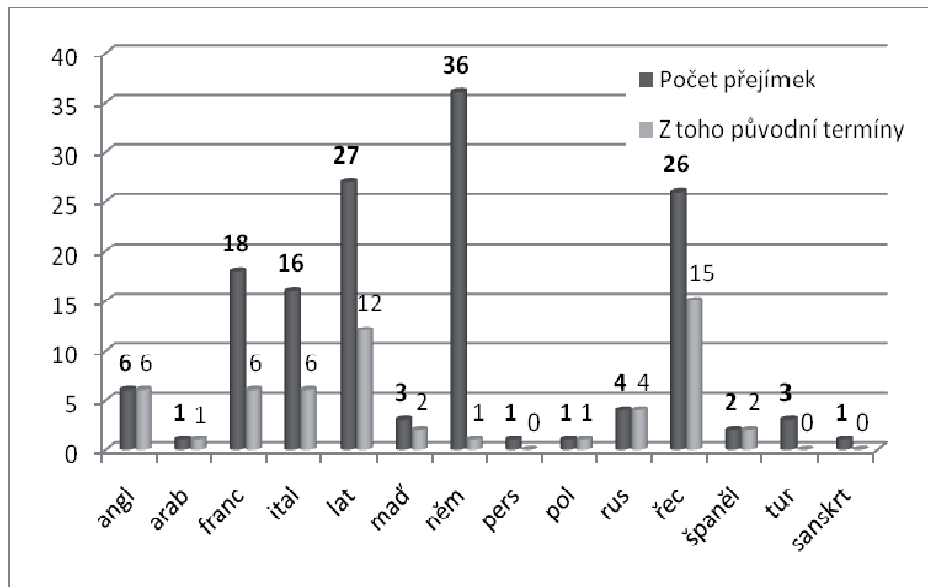

Odlišné kauzální vztahy však platí pro zařazení termínů mezi termíny původní – „čisté“ neboli „vlastní“ – nebo výpůjčky převzaté z „neterminologického“ spisovného jazyka. Zde se uplatňují také vlivy „historických inspirací“ archeologie – proto také u ruských čistých přejímek z angličtiny nenajdeme v našem materiálu jiné termíny, než původní (tj. přejímky z anglické AT), zatímco u francouzštiny, jakož i dalších jazyků je situace ovlivněna vlivem spisovného „neterminologického“ jazyka (srov. graf výše).

Pokud bychom měli krátce charakterizovat AT českou, dostáváme téměř totožný obrázek, pouze s tím rozdílem, že v ní nacházíme vyšší počet přejatých termínů německé provenience, což samozřejmě souvisí s obecně známými historickými souvislostmi (srov. graf níže). Jediným, avšak zřejmě dosti důležitým rozdílem oproti terminologii ruské je chování přejatých termínů v češtině, resp. jejich využití. Za-

tímco ruština častěji využívá přejímání k doplňování terminologické slovní zásoby (43% z přejatých termínů v ruštině tvoří termíny vlastní), čeština spíše používá již „osvědčené“, v běžném jazyce existující přejímky (38% vlastních termínů).

Na základě našeho pozorování lze tedy shrnout, že produktivnost přejímání

není v ruské (161 přejímek z toho 69 vlastních termínů, celkem 1944 slovních jednotek) ani v české (celkem 145 přejatých termínů z toho 56 termínů vlastních z 1802 českých termínů) AT vysoká – uplatňuje se jen tam, kde nelze nebo není výhodné využít domácích slovtvorných postupů (např. při pojmenovávání zahraničních historických artefaktů, výzdobných technik apod.).

Zřejmě také z tohoto důvodu převládají u přejatých termínů (a to i vlastních přejatých termínů) klasické jazyky, jejichž lexikon je ve spisovném ruském i českém jazyce nejbohatší¹. Naproti tomu vlastních přejatých termínů z dnes nejprůbojnějšího jazyka – angličtiny je dosti málo, což lze vyložit jediné tak, že angličtina je ještě příliš mladý jazyk na to, aby se v oblasti přejímek trvale lexikálně prosadil a etabloval, nebo také tak, že lexikální přejímání je v dnešní době na ústupu (srov. MARTINCOVÁ – SAVICKÝ, 1987), tedy nedochází k němu, pokud není z nějakého důvodu potřebné.² Z hlediska strukturního lze novější ruské přejímky, na rozdíl od češtiny, pozorovat zejména tam, kde by ruština musela vytvořit dvouslovné terminologické pojmenování – srov. angl. *чоптинг* /oboustranný sekáč/, *чоппер* /valounový sekáč/, *атлатль* /vrhač ostěpů/, *бифас* /přestní klín/, *лимас* /hrot typu limas/, *терпет* /úvazný kroužek/; podobně franc. *микрограветт* /drobný hrot typu la Gravette/, *транше* /sekerovitý štípač/, *дежете* /úhlové drasadlo/; něm. *пальштаб* (sekera se schůdkem).

II) Oblasti *a f i x o i d á l n í c h* *p o j m e n o v á n í*, *s l o ž e n í* *a* *p o j m e n o v á n í* *s d r u ž e n ý c h* v AT jsme se dotkli již v našich

předchozích statích (OPLATEK 2009a & б), proto se na tomto místě omezíme pouze na shrnutí a věcnou argumentaci již zmiňovat nebudeme. Všechny tři výše uvedené typy pojmenování nejsou obecně v rusko-české AT příliš rozšířeny (srov. výše). V ruské terminologii jsou afixoidy používány častěji než v české, důležité ovšem je, že použití cizojazyčných afixoidů v ruském názvosloví je motivováno především cizojazyčnými slovtvornými modely. Jedná se tedy spíše o kalky a je otázkou, nakolik jsou v oblasti ruské (ale také české) terminologie jednotlivé slovtvorné modely samostatně produktivní.³

Na rozdíl od ruštiny se v české terminologii téměř nevyskytují sdružená pojmenování (výjimkou je několik termínů označujících kombinované paleolitické nástroje jako *škrabadlo-rydlo*, *vrták-škrabadlo*, která však mají oporu v terminologiích také dalších jazyků (angličtina, francouzština); lze zde tedy hovořit spíše o kalcích). Zajímavé je zjištění, že ruským terminologickým složeninám v našem materiálu odpovídají jak česká jednoslovná (vč. složenin) pojmenování tak souloví, avšak totéž nelze říci v opačném směru – českým složeninám odpovídají v ruštině vždy jen pojmenování jednoslovná (např. *kamenotisk* – литография, *kosočtverec* – ромб, *lichoběžník* – трапеция, *pravoúhelník* – прямоугольник, *sekeromlat* – топоромолот, *škrabadlo-rydlo* – скребок-резец).

Stejná je situace i v oblasti sdružených pojmenování. Opět tedy pozorujeme snahu ruštiny tvořit kompaktní pojmenování ať už pomocí kompozice, juxtaopozice nebo značkových pojmenování. Snaha po kompaktnosti a významové nasycenosti se projevuje i v terminologické syntaktické derivaci nových pojmenování od kompozitních, resp. spřahováním vytvořených termínů – srov. *монор-секура* → *мино́йский двойной монор-секура*), což neodpovídá některým dřívějším tvrzením (srov. MAN 1972).

III) **V í c e s l o v n á p o j m e n o v á n í**. Podobně jako v případě II) i u víceslovných termínů lze konstatovat tíhnutí ke kratším pojmenováním v terminologii ruské oproti terminologii české, což je způsobeno jak častějším použitím slovtvorných kompozičních postupů (skládání slov vč. apozice) tak větším množstvím přejímek v ruské terminologii (detailní analýza srov. OPLATEK 2009).

6. Shrnutí

Předtím než se pokusíme o typologické zařazení a srovnání obou terminologií, shrneme závěry vyplývající z naší krátké analýzy:

A) Přejímání není v archeologii pro oblast pojmenování artefaktů příliš produktivním způsobem rozhojňování terminologické slovní zásoby. Početnost přejímek z jednotlivých jazyků je ovlivněna především početností těchto přejímek v „neterminologickém“ spisovném jazyce a předmětem zkoumání archeologie jakožto vědy regionálně a historicky zaměřené. V přejímání lze však přece jen vysledovat určité tendence – zejm. obecně častější výskyt přejímek v ruštině a zároveň, v kontrastu s češtinou, častější přejímání čistě archeologických termínů do

ruštiny. Vliv angličtiny na archeologický lexikon ruštiny i češtiny není příliš patrný, avšak nelze vyloučit, že je to právě anglický jazyk, který formoval celou řadu přejatých internacionalizmů vytvořených z řecko-latinských slovních základů.

B) Větší počet synonym v české terminologii by mohl sice na první pohled indikovat větší množství značkových termínů v českém názvosloví, avšak jak jsme si ukázali výše, není tomu tak. Vzhledem k rozšířenějšímu přejímání z jiných jazyků v ruštině a také vzhledem vysokému zastoupení polysémie v českém názvosloví lze usuzovat buď na nesystémovost, resp. menší systémovost české terminologie, nebo na větší využití popisných pojmenování (tj. pojmenování s afixy). Tyto dva závěry spolu poměrně těsně souvisí, neboť počet afixů jakožto slovtvorných, resp. významově nosných či významově modifikačních prvků je omezen a polysémie těchto prvků je tedy nevyhnutelná. Na druhou stranu existuje i řada afixů synonymních. Proto je počet jednoslovných synonymních a polysémních českých termínů vyšší, než je tomu v případě termínů ruských, kde je tato možnost eliminována právě vyšším počtem deetymologizovaných nebo přejatých značkových pojmenování (k problematice také HAVRÁNEK, 1961, 16; VLČEK 1985, 182).

C) Afixoidální pojmenování jsou v ruské terminologii poněkud více rozšířena než v terminologii české a spojitelnost afixoidů s různými slovními základy je v našem vzorku vyšší v ruštině než v češtině, zároveň však nelze říci, že by ruština disponovala pestřejším repertoárem afixoidů. Důležitým zjištěním je, že pojmenování s afixoidy, zejm. cizojazyčnými, jsou zpravidla vytvořena podle zahraničních modelů.

D) Jako hlavní příčinu častějšího používání víceslovných pojmenování v české AT ve srovnání s ruskou je potřeba označit používání takových slovtvorných modelů, které čeština není schopna akceptovat. Je to jak výše zmíněné časté přejímání, čemuž čeština čelí domácími slovtvornými prostředky nebo opisy, dále častější využívání kompozice a spřahování, v případě afixace potom používání některých minoritních, řídko používaných afixů (srov. OPLATEK 2009b).

E) V oblasti české AT se signifikantně neprojevuje univerbizační tendence, jinak pro češtinu tak charakteristická (srov. HLADKÁ 2005). Proti tomu je ve větší míře rozvinuta v terminologii ruské, což se odráží např. ve slovtvorné produktivitě apozičních pojmenování typu «*коса-горбушка*», která mohou tvořit rozvité terminologické konstrukce (srov. *минойский двойной топор-секура*).

Na základě uvedených bodů lze říci, že ruská terminologie na rozdíl od terminologie české směřuje v oblasti nominace ve větší míře ke kompaktnímu vyjádření. Nepotvrdily se tak výsledky výzkumu B. Rudincové (RUDINCOVÁ 1993) týkajícího se analytizmu slovesně jmenných pojmenování, v němž byla na rusko-českém materiálu konstatována převaha analytizmu v ruském lexikonu. Na základě toho je tedy podle našeho názoru možné předpokládat, že pro ruskou slovní zásobu ve srovnání s českou je v oblasti substantiv typická nominální kompaktnost, zatímco v oblasti verb analytizmus.

7. K typologické klasifikaci

Použijeme-li při klasifikaci jazyků typologii V. Skaličky (souhrnně POPELA 2006), vydělujeme jazyky flexivní (např. slovanské), introflexivní (např. arabština), aglutinační (např. ugrofinské jaz.), izolační (např. angličtina) a polysyntetické (např. čínština). Pro náš materiál ponecháme stranou prvky introflexe a částečně i polysyntetické a blíže se seznámíme pouze se zbylými třemi typy. V. Skalička vyděluje uvedené typy na základě pěti kritérií – 1. poměr formy a funkce, 2. slabika, 3. třídění, 4. vázání, 5. amplifikace (slovotvorba)⁴.

Ad 1. – izolační a aglutinační jazyky mají morfémy jednofunkční, synonymie formálních elementů (např. slovotvorných sufixů) je minimální. Flektivní jazyky v tomto ohledu stojí na opačném pólu.

Ad 2. – v aglutinačních a izolačních jazycích se morfémy kryjí se slabikami, ve flektivních jaz. se hranice zpravidla nekryjí (srov. Ak. *že|nu*).

Ad 3. – Třídění je obecně vysoce charakteristické pro jazyky flektivní. Skalička rozlišuje třídění sémantické na elementy hlavní a pomocné – sémantém (kořen): formém – to je dobře vyvinuto ve flektivním typu (Dat. *žen-ě*), oslabuje v typu aglutinačním a minimální je v typu izolačním, čímž se sblíží s typem polysyntetickým (srov. angl. *back*) – viz dále. Dále vyděluje třídění na slovní druhy, jímž se také vyznačují zejm. jaz. flektivní, sémantémy však nemohou existovat samy o sobě bez formému (srov. Nom. *pán-ø*, Gen. *pán-a*), to však neplatí u aglutinace a izolace (srov. angl. *bed* – postel; *nocovat*; *postelový* → *bed sitter* → *bed-sitter* [čes. obývací ložnice, resp. „spací obývací“] – slovní druh je zde určen pouze syntakticky; J. Popela poznamenává, že podobných nediferencovaných sémantémů v angličtině stále přibývá, přibližuje se tak typu polysyntetickému. Taktéž diferenciací rodů, gramatických tříd a paradigmát je vyvinuta jen u flektivních jazyků.

Ad 4. – Vázání morfémů ve slovo je ve flexivním a aglutinačním typu pevné, tj. v pojmenování nelze rozdělit sémantém od formému (srov. maď. *kapu* (Nom.) – *kaput* (Ak.) x čes. *brána* – *bránu* x angl. *the gate* – /*The cook paints/ the gate* → pád je vyjádřen pevným slovosledem nebo volně připojovanými formémy (*of /the/ gate* – *of /the/ white gate* x čes. *brány* – **brán-bílý-y*).

Ad 5. – Obohacování slovní zásoby se v aglutinačním typu děje kumulací sémanticky diferencovaných afixů (srov. maď. *hegy* – *hegység* [hora – pohoří], *barát* – *barátság* [přítel – přátelství] → suf. *-ság/-ség* se tvoří desubstantivní abstrakta a hromadná subst.), podobně *ország* – *országos* [země – zemský]. Jedná se tedy o pojmenování popisná. Tento typ používají také jazyky flektivní (srov. rus. *холодильник*, čes. *chladnička*). Pro izolační typ je naopak charakteristické nemotivované pojmenování značkové (angl. *lack* x čes. *nedostatek*); proto je v izolačních jazycích rozšířeno přejímání slov z ostatních jazyků. Značková slova se však mohou vyskytnout i v jazycích flektivních (např. čes. *otec*, rus. *дом*). Kvůli absenci afixů v izolačních jazycích je jedinou jejich další možností rozhojňování slovní zásoby kumulování slov do sousloví nebo apozičních, resp. kompozitních pojmenování (srov. angl. *try out*; *bed-sitter*) a také přenašení významu.

8. Závěr

Pokusme se nyní na základě dat získaných z analýzy rusko-české AT odpovědět na otázky zadané v úvodu, předně „jakého typu jsou česká a ruská analytická, hybridní a afixoidální pojmenování z hlediska Skaličkovy jazykové typologie?“ Pokud bychom měli na základě uvedeného shrnutí rozhodnout, které prvky se vedle flexe majoritně uplatňují v ruské AT v porovnání s českou, je to především izolace, zatímco čeština se důsledněji drží flexe.

Za izolační prvky (či prvky typické především pro jazyky izolační) shodně s jazykovou typologií V. Skaličky (PEPELA 2006) v oblasti lexikonu považujeme časté užívání značkových nemotivovaných pojmenování a z toho vyplývající časté přejímání slov z jiných jazyků; tvoření slov spřahováním a skládáním (charakteristické jak pro izolační jazyky, tak pro jazyky polysyntetické). Všechna tyto kritéria námi zkoumaný ruskojazyčný materiál splňuje, a to ve větší míře, než v případě materiálu českojazyčného. Domníváme se však, že k izolačním jazykovým jednotkám je kromě složenin a sdružených pojmenování potřeba započítat také pojmenování s afixoidy. Ačkoliv tato pojmenování bývají mnohdy označována jako aglutinační, rýsují se nám na základě výše zmíněné Skaličkovy typologie tři body, proč by tomu tak být nemělo, resp. proč by tomu nemělo být alespoň v některých případech, konkrétně v případech pojmenování s radixoidy. Tato pojmenování totiž splňují následující kritéria izolační slovtvorby: jednotlivé komponenty jsou od sebe 1) oddělitelné a 2) mohou hrát samostatně roli plnovýznamového slova, 3) přičemž samotný radixoid je v tomto případě nesklonný a není formálně slovnědruhově zařaditelný (srov. *микрорезец a* → *резец* (П. работал с *резцом*.) *b* → *микрo* (*Заведующий ОНО, бывший учитель, был против макро, стоял за микро, ...*⁵; *беспроводная мышь «микро»*) a formálně nenese vedle sémému žádný gramém. Charakteristické je pro tyto komponenty nejasné významové vymezení, resp. častý přenos významu. Uvedenou situaci ještě podtrhuje migrace slov s radixoidy z především anglosaského prostředí, v širším kontextu se často jedná o internacionalizmy, což bylo lze pozorovat i v našem archeologickém lexikonu. I tento fakt tedy hovoří spíš pro to, že zde jde o prvky ryze izolačního charakteru, vzniknuvší původně v izolačních jazycích procesem polysynteze, jejichž struktura zůstává, řečeno slovy F. de Saussura, díky možnosti působení analogie průhledná. Za aglutinační tak podle našeho názoru lze označit pouze pojmenování vzniklá afixací, resp. za pomoci sémanticky a funkčně nesamostatných morfémů (otázka možného výskytu aglutinace vzhledem k prefixoidům se zdá být v indoevropských jazycích vůbec poněkud problematická (srov. ERHART 2001, 48 – 49 & 80 – teorie izomorfizmu; de SAUSSURE 1989, 215; CHOMSKY 1966, 175 – 176; MARTINET 1970). Pojmenování vzniklá na principech polysynteze je potřeba chápat jako polysyntetická, resp. syntetická. To se týká nejen pojmenování s radixoidy, ale všech složenin obecně, včetně sdružených pojmenování typu *бизнес-туризм*, *шопинг-туризм*, *перстень-печать* vytvořených prostou juxtapozicí, která bývají v literatuře, podle našeho názoru nesprávně, označována jako analytická; (s ohledem

k tomuto faktu bychom měli jako analytická spíše označit pojmenování vzniklá aglutinací, neboť takováto pojmenování fungují především na principu analogie a analogie pracuje s analýzou celku na komponenty; nejlépe však bude se pojmu „analytické pojmenování“ úplně vyhnout).

Domníváme se, že větší rozšíření polysyntetických pojmenování v ruštině, tak jak jsme je vymezili na základě Skaličkovy typologie, je způsobeno častějším užíváním nemotivovaných slov v ruštině, čímž historicky došlo k omezení produktivnosti morfologických derivačních schopností ruského jazyka a přiklonu k izolační slovo tvorbě. Důležitým faktorem také je, že modely izolační slovo tvorbě (zejm. typ *вагон-ресторан*) byly v ruštině rozšířeny již od počátku 20. století (BRANDNER, 2005, 81), což se však nedá aplikovat na češtinu. Na základě tohoto faktu se domníváme, že rozšířenost sdružených, v masivním měřítku nověji také afixoidálních pojmenování není v ruštině posledních desetiletí primárně způsobena vlivem k anglosaské kultury, ale dlouhotrvajícím domácím vývojem, který umožnil jejich nástup.

- 1 Pro češtinu je potom příznačný velký počet přejímek z němčiny. Ty jsou však v plné třetině případů pouze zprostředkovanými formami přejatými němčinou původně z latiny, řečtiny, francouzštiny či italštiny.
- 2 Významnou roli zde jistě hraje i fakt, že v případě terminologie odpadá značná část sociálních faktorů formujících lexikon.
- 3 Srov. české apoziční *škrabadlo-rydlo* x angl. *burin-end-scraper* x franc. *grattoir-burin* x něm. *r Kratzer-Stichel* x rus. *скребок-пезеу*. Podstatně jasnější mezijazykové motivační vazby lze pozorovat u termínů s afixoidálními komponenty (bližší OPIJATEK 2009a) – srov. např. rus. *псевдо.леваллуазское остриё* (angl. *Pseudo-Levallois point* x franc. *pointe pseudo-Levallois* x španěl. *punta tipo pseudo-Levallois* x něm. *e Pseudo levallois-Spitze* x čes. *pseudolevalloiský hrot*); rus. *псевдомикропезеу* (angl. *Pseudo-microburin* x franc. *Pseudo-microburin* x španěl. *Pseudo-microburil* x něm. *r Pseudomikrostichel* x čes. *nepravé mikrorydlo*); rus. *микроскребок* (angl. *micro-scraper* x franc. *micro-grattoirs* x čes. *malé škrabadlo*); rus. *полуфабрикат* (něm. *s Halbfabrikat* x angl. *Half-finished artefact* x čes. *polotovar*) apod. Jde tedy u těchto případů často o kalkování termínů (ať už vědomé, či nevědomé) vedoucí povětšinou k tvorbě (častěji v ruštině než v češtině – čeština častěji využívá pro kalkování domácích prostředků, srov. výše zmíněné rus. *микроскребок* x čes. *malé škrabadlo*, rus. *полуфабрикат* – čes. *polotovar*) hybridních složenin.
- 4 Následující uvedení do problematiky je v podstatě souhrnem z díla J. Popely (POPELA 2006). Uvádíme jej zde proto, abychom přehledněji ukázali naše argumenty týkající se typologie jazykových jevů v předcházejících kapitolách naší stati, přičemž se omezujeme na oblasti týkající se naší problematiky.
- 5 http://search.ruscorpora.ru/search.xml?mycorp=&mysent=&mysize=&dpp=&ssp=&sp-d=&text=lexform& mode=main&sort=gr_tagging&lang=ru&req=%EC%E8%EA%F0%E-E&p=10&docid=40701

LITERATURA

BRANDNER, A. 2005: *Projevy analytismu v ruštině*. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A 63, Brno, 81 – 93.

- BYNON, T. – SHIBATANI, M. (eds.) 1999: *Approaches to Language Typology*. Oxford University Press, Oxford.
- DANEŠ, F. 1962.: *Vývoj češtiny v období socialismu*. In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Nakladatelství ČSAV, Praha, 319 – 332.
- de SAUSSURE, F. 1989: *Kurs obecné lingvistiky*. Odeon, Praha.
- ERHART, A. 2001: *Úvod do jazykovědy*. Brno.
- HAVRÁNEK, B. (red.) 1961: *Průruční mluvnice ruštiny pro Čechy. 1. Hláskosloví a tvarosloví*. SPN, Praha.
- HELCL, M. 1963: *Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby*, SaS XXIV/1, 29 – 37.
- HLADKÁ, Z. 2005: *Čeština v současné soukromé korespondenci*. MU, Brno.
- CHOMSKY, N. 1966: *Syntaktické struktury*. Academia, Praha.
- MAN, O. 1972: *Struktury víceslovných (komplexních) pojmenování v ruštině*. In: *Sborník statí o jazyce a překládání*. SPN, Praha, 122 – 140.
- MARTINCOVÁ, O. – SAVICKÝ, N. 1987: *Hybridná slova a některé obecné otázky neologie*, SaS XLVIII/2, 124 – 139.
- MARTINET, A. 1970: *Slovo*, In: *Dvanáct esejů o jazyce*. Mladá fronta, Praha.
- MÁZEK, R. – POPOVA, G. 1984: *Historický vývoj ruštiny*. SPN, Praha.
- OPLATEK, S. 2007: *Využití informačních technologií v lingvistice*. Příspěvek ke studentské konferenci v Praze pro rok 2007, v tisku.
- OPLATEK, S. 2009: *Projevy izolační slovtvorby v ruské archeologické terminologii ve srovnání s českou*, In: *Opera Slavica*, XIX/4, 28 – 37.
- POPELA, J. 2006: *Skaličkova jazyková typologie*. Vydali B. Vykypěl a V. Boček, Brno.
- RUDINCOVÁ, B. 1993: *Vztahy mezi ustáleným analytickým slovesně jmenným spojením a jeho synonymním plnovýznamovým slovesem v ruštině a češtině*. In: *Slovanské studie I. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity*, 79 – 83.
- RUDINCOVÁ, B. 2002: *Univerbizace jako prostředek úpravy pojmenování*. In: *Slovanské studie V. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity*, 71 – 85.
- ŠABRŠULA, J. 1972: *Abstraktnost jazyka*. In: *Sborník statí o jazyce a překládání*. SPN, Praha, str. 155–171.
- ŠIMANDL, J. 2001: *Počestování a dnešní české tvarosloví*. In: *Čeština – univerzália a specifika 3*. Hladká, Z. - Karlík, P. (Eds.), Brno, 265 – 275.
- VLČEK, J. 1985: *Porovnání slovní zásoby ruského jazyka se slovní zásobou českého jazyka*. UK, Praha.
- ГАЗДА, Й. 2009: *Рост аналитизма (и агглютинативности) как одна из конвергентных тенденций в развитии современных славянских языков (на материале новых сложных наименований в русском и чешском языках)*. In: *Изучение славянских языков, литератур и культур как инославянских и иностранных*. Сборник докладов. Белград, Славистическое общество Сербии, 118 – 123.
- OPLATEK, S. 2006: *Специальная терминология и её лексикографическая переработка*. Бакалаврская дипломная работа, Брно.
- OPLATEK, S. 2008a: *Возможности использования базы данных в двустороннем анализе русско-чешской археологической терминологии*, In: *Современные информационные технологии и письменное наследие*. Казань, Изд. Казанского государственного университета, с. 213 – 216.
- OPLATEK, S. 2008b: *Некоторые особенности археологической терминологии на материале русского и чешского языков*. Магистерская дипломная работа, Брно.
- OPLATEK, S. 2009a: *Выбранные главы из словообразования русско-чешской археологической терминологии*. In: *Aktuální otázky současné jazykovědné rustiky*, Brno, 95 – 102.

ОПЛАТЕК, С. 2009б: *Структурный анализ русской археологической терминологии и моделирование её развития*. Доклад, прочитанный на конференции Slavica Iuvenum, Ostrava, в печати.

www.ruscorgora.ru

ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ РУССКО-ЧЕШСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КАК ЗЕРКАЛО ЯЗЫКОВОЙ ТИПОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА?

В статье делается попытка анализировать и типологически характеризовать русскую лексику в сравнении с чешской. Поскольку данная проблема была неоднократно и не совсем удачно решена на материале литературного языка или языка газеты, мы пытались подать дополнительные сведения из области периферийной лексики, в частности русско-чешской археологической терминологии. Наше исследование основывается на данных, собранных в магистерской дипломной работе (ОПЛАТЕК 2008б), в которой приводятся также основные методологические принципы, использованные в нашей статье.

Для целей нашего исследования было собрано 1955 русских и 1802 чешских субстантивных археологических терминов. С точки зрения лексических и словообразовательных свойств терминов, в чешском материале более часто встречаются мотивированные термины, в русском, наоборот, термины, образованные при помощи аффиксоидов. Однако, как мы показали в главе 5.П, большую часть терминов с аффиксоидом представляют собой термины, заимствованные, чаще всего, из изолирующих языков.

Что касается заимствований в русской и чешской археологической терминологиях, в терминологической лексике проявляется преимущественно «общее историко-культурное влияние», т.е. количество заимствованных терминов и их языковая мозаика соответствует сложению заимствований в общелитературном языке (как русском, так и чешском). В русской терминологии, по сравнению с чешской, в определённой степени также замечается стремление к краткости и «семантической сжатости» археологических терминов, что проявляется как меньшим количеством терминов-словосочетаний, так и более частым употреблением аффиксоидальных или постпозиционных терминов. Говоря о аффиксоидальных наименованиях, следует также заметить, что аффиксоиды в русском языке распоряжаются большей способностью сочетаться с русскими терминоосновами, что, на наш взгляд, свидетельствует об изолятивном характере этих наименований. Для чешской терминологии, наоборот, более типична агглютинативная словообразовательная модель, что сказывается и в меньшей системности чешской терминологии (из-за ограниченных возможностей употребления словообразовательных аффиксов большее количество синонимичных и многозначных терминов).

Stanislav Oplatek
Ústav slavistiky FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
e-mail: stassek@mail.muni.cz

